

در بیکران پاکی و پایایی

(بازتاب اندیشهٔ امشاسپندان در شاهنامهٔ فردوسی و آثار سهروردی)

دکتر مرتضی دررودی جوان

تهران، ۱۳۹۶

- سرشناسه: درودی جوان، مرتضی، ۱۳۵۹
- عنوان قراردادی: شاهنامه. برگزیده. شرح
- نویسنده: در بیکران پاکی و پایایی (بازتاب اندیشه امشاسپندان در شاهنامه فردوسی و آثار سهروردی) / مرتضی درودی جوان
- موضوعات نشر: تهران: سازمان انتشارات فروهر، ۱۳۹۶
- موضوعات خاص: ۲۰۲ص: جدول
- شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۸۴۴-۱۸-۲
- وضعیت فهرست نویسی: فیپا
- یادداشت: کتابخانه: ص. ۱۹۳
- عنوان دیگر: در باب اندیشه امشاسپندان در شاهنامه فردوسی و آثار سهروردی
- موضوع: سهروردی، حبیب بن حبش، ۵۴۹؟ - ۵۸۷ق. دیدگاه درباره امشاسپندان
- موضوع: Suhrawardi, Yahya ibn Habash - View on Ameshaspands
- موضوع: فردوسی، ابوالقاسم، ۳۱۰-۴۱۶ق. شاهنامه - نقد و تفسیر
- موضوع: Ferdowsi, Abolqasem. Shahnameh - - Criticism and interpretation
- موضوع: فردوسی، ابوالقاسم، ۳۱۰-۴۱۶ق. شاهنامه - امشاسپندان
- موضوع: Ferdowsi, Abolqasem. Shahnameh - Ameshaspands
- موضوع: امشاسپندان در ادبیات
- موضوع: Ameshaspands in literature
- موضوع: امشاسپندان
- موضوع: Ameshaspands
- موضوع: شعر فارسی - قرن ۴ق. - تاریخ و نقد
- موضوع: Persian poetry - 10th century - History and criticism
- موضوع: فلسفه اسلامی
- موضوع: Islamic philosophy
- شناسه افزوده: فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹-۴۱۶ق. شاهنامه. برگزیده. شرح
- رده بندی کنگره: BL ۱۵۹۰ / ۱۳۹۶
- رده بندی دیویی: ۲۹۵ / ۲۱۱
- شماره کتابشناسی ملی: ۵۰۹۰۵۲۲

در بیکران پاکی و پایایی

(بازتاب اندیشه امشاسپندان در شاهنامه فردوسی و آثار سهروردی)

مؤلف: مرتضی دررودی جوان

طراح جلد: سیامک جانشیدی زاده

چاپ و صحافی: آتارن

چاپ اول: ۱۳۹۶

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۶۴-۷۸۴۴-۶۰۰-۱۸-۲

مؤسسه فرهنگی انتشاراتی فروهر

نشانی: خیابان حافظ، نرسیده به چهارراه کالج، کوچه بامشاد، پلاک ۳، سازمان جوانان زرتشتی (فروهر) - تلفکس:

۸۸۸۰۹۶۶۵

مرکز پخش و فروش: خیابان انقلاب، خیابان فلسطین جنوبی، پلاک ۲۶۱، تلفکس: ۶۶۴۶۲۷۰۴

همه حقوق چاپ برای ناشر محفوظ است.

فهرست مطالب

۱۱	پیش‌گفتار
۱۳	مقدمه
۱۵	چند نکته دربارهٔ طرح، روش و اهداف پژوهش
۲۱	فصل اول - امشاسپندان: تعاریف و کلیات
۲۱	۱-۱ - نگاهی به دامنهٔ ارزشناختی دین مزدیسنا
۲۲	۲-۱ - نگاهی به ساختار کاسه اوستا
۲۴	۳-۱ - مروری بر نام‌ها، معانی و شمار امشاسپندان
۲۶	۴-۱ - نگاهی به سیر تطور مفهوم امشاسپندان در اوستا
۲۹	۵-۱ - نتیجه
۳۱	فصل دوم - امشاسپندان: ویژگی‌ها، معانی و کارکردها
۳۱	۱-۲ - ویژگی‌های عمومی امشاسپندان
۳۱	۱-۲-۱ - ارتباط و همراهی با خداوند
۳۲	۲-۱-۲ - برتری نسبت به سایر مظاهر خلقت
۳۳	۳-۱-۲ - پیوند و همراهی امشاسپندان با یکدیگر
۳۶	۴-۱-۲ - هرگونه تأکید و برجسته‌سازی مؤثر و آشکار لفظی یا معنایی
۳۶	۵-۱-۲ - تعلق به فضای فکری و فرهنگی ایران باستان
۳۷	۲-۲ - ویژگی‌های اختصاصی امشاسپند بهمن
۳۷	۱-۲-۲ - خرد، اندیشه، علم و حکمت
۳۸	۲-۲-۲ - علم غیبی، راهنمایی الهی، دانش دینی
۳۹	۳-۲-۲ - صادر اول یا نخستین آفریده
۳۹	۴-۲-۲ - همراهی عقل با نفس یا خرد با جان، جان‌داران سودمند
۴۰	۵-۲-۲ - دآوری اعمال در رستاخیز
۴۰	۳-۲ - ویژگی‌های اختصاصی امشاسپند آردیبهشت
۴۰	۱-۳-۲ - راستی، درستی، پاکی اخلاقی و دوری از پلیدی و آلایش
۴۱	۲-۳-۲ - پارسایی، زهد، دین ورزی، راه ایزدی
۴۱	۳-۳-۲ - قانون، ضابطه، هنجار، تعادل و داد

۴۲	۴-۳-۲ - نماد آتش
۴۳	۵-۳-۲ - برترین حد زیبایی
۴۳	۴-۲ - ویژگی‌های اختصاصی امشاسپند شهرپور
۴۳	۱-۴-۲ - قدرت، قهر، غلبه، پیروزی، غنا
۴۴	۲-۴-۲ - ولایت و قدرت معنوی، اهورایی و قدسی
۴۵	۳-۴-۲ - فرمانروایی دنیوی نیک و دادگرانه، رعیت‌نوازی، مردم‌داری
۴۶	۴-۴-۲ - نماد قلز
۴۷	۵-۴-۲ - تسلط و چیرگی بر نفس و مهار هواهای نفسانی
۴۸	۶-۴-۲ - فرّ کیانی یا فرّه ایزدی
۴۹	۵-۲ - ویژگی‌های اختصاصی امشاسپند اسفند
۴۹	۵-۱ - فروتنی، بردباری، بندگی، اخلاص، تعظیم و نیایش
۴۹	۲-۵-۱ - آرامش مقدس، عشق، شوق، لذت و جذبه معنوی
۵۰	۳-۲ - برورد، رد، بخشش و بخشایش
۵۰	۴-۵-۲ - ۵ - نمادهای زن و زمین
۵۱	۶-۲ - ویژگی‌های اختصاصی امشاسپند خرداد
۵۱	۱-۶-۲ - کمال، رسایی، پروایی و تمامیت
۵۲	۲-۶-۲ - سلامت و آبادانی جان و انسان
۵۲	۳-۶-۲ - همراهی با مفهوم جاودانگی یا اُمرداد
۵۳	۴-۶-۲ - نماد آب
۵۳	۷-۲ - ویژگی‌های اختصاصی امشاسپند امرداد
۵۳	۱-۷-۲ - جاودانگی، بقا، دوام
۵۴	۲-۷-۲ - هرگونه اشاره به جاودانگی مینوی، برست و وزخ، تمثیل آب حیات
۵۴	۳-۷-۲ - همراهی با کمال و رسایی یا امشاسپند خرداد
۵۴	۴-۷-۲ - نماد گیاه
۵۵	۸-۲ - تذکر چند نکته درباره محدودیت‌ها و روش پژوهش
۵۹	فصل سوم - امشاسپندان در شاهنامه فردوسی
۶۲	۱-۳ - بهمن
۶۲	۱-۱-۳ - اشاره‌های مستقیم به نام امشاسپند بهمن در شاهنامه
۶۴	۲-۱-۳ - تحلیل و بررسی نشانه‌های غیرمستقیم امشاسپندان در شاهنامه
۶۹	۳-۱-۳ - جمع‌بندی
۷۱	۲-۳ - آردیبهشت
۷۱	۱-۲-۳ - اشاره‌های مستقیم به نام آردیبهشت در شاهنامه
۷۲	۲-۲-۳ - تحلیل و بررسی نشانه‌های غیرمستقیم آردیبهشت در شاهنامه
۷۶	۳-۲-۳ - جمع‌بندی
۷۷	۳-۳ - شهرپور
۷۷	۱-۳-۳ - اشاره‌های مستقیم به نام شهرپور در شاهنامه

۷۸.....	۲-۳-۳ - تحلیل و بررسی نشانه‌های غیرمستقیم شهرپور در شاهنامه
۸۱.....	۳-۳-۳ - جمع‌بندی
۸۲.....	۴-۳ - اسفند
۸۲.....	۱-۴-۳ - اشاره‌های مستقیم به نام سپندارمذ در شاهنامه
۸۳.....	۲-۴-۳ - تحلیل و بررسی نشانه‌های غیرمستقیم سپندارمذ در شاهنامه
۸۵.....	۳-۴-۳ - جمع‌بندی
۸۵.....	۵-۳ - خرداد
۸۵.....	۱-۵-۳ - اشاره‌های مستقیم به نام خرداد در شاهنامه
۸۷.....	۲-۵-۳ - تحلیل و بررسی نشانه‌های غیرمستقیم خرداد در شاهنامه
۸۸.....	۳-۵-۳ - جمع‌بندی
۸۹.....	۶-۳ - آذر
۸۹.....	۱-۶-۳ - اشاره مستقیم به نام آذر در شاهنامه
۸۹.....	۲-۶-۳ - تحلیل و بررسی نشانه‌های غیرمستقیم آذر در شاهنامه
۹۱.....	۳-۶-۳ - جمع‌بندی
۹۱.....	۷-۳ - بحث و نتیجه‌گیری
۹۵.....	فصل چهارم - امشاسپندان در آثار سهروردی
۹۶.....	۱-۴ - بهمن
۹۶.....	۱-۱-۴ - اشاره مستقیم به امشاسپند بهمن در آثار سهروردی
۱۰۱.....	۳-۱-۴ - جمع‌بندی
۱۰۲.....	۲-۴ - آردیبهشت
۱۰۲.....	۱-۲-۴ - اشاره‌های مستقیم به امشاسپند آردیبهشت
۱۰۳.....	۲-۲-۴ - تحلیل و بررسی نشانه‌های غیرمستقیم امشاسپند آردیبهشت در آثار سهروردی
۱۰۴.....	۳-۲-۴ - جمع‌بندی
۱۰۵.....	۳-۴ - شهرپور
۱۰۵.....	۱-۳-۴ - اشاره مستقیم به امشاسپند شهرپور
۱۰۶.....	۲-۳-۴ - تحلیل و بررسی نشانه‌های غیرمستقیم امشاسپند شهرپور در آثار سهروردی
۱۰۸.....	۳-۳-۴ - جمع‌بندی
۱۰۹.....	۴-۴ - سپندارمذ
۱۰۹.....	۱-۴-۴ - اشاره مستقیم به امشاسپند سپندارمذ
۱۰۹.....	۲-۴-۴ - تحلیل و بررسی نشانه‌های غیرمستقیم امشاسپند اسفند در آثار سهروردی
۱۱۱.....	۳-۴-۴ - جمع‌بندی
۱۱۲.....	۵-۴ - خرداد
۱۱۲.....	۱-۵-۴ - اشاره مستقیم به امشاسپند خرداد
۱۱۲.....	۲-۵-۴ - تحلیل و بررسی نشانه‌های غیرمستقیم امشاسپند خرداد در آثار سهروردی
۱۱۳.....	۳-۵-۴ - جمع‌بندی
۱۱۴.....	۶-۴ - آذر

۱۱۴.....	۴-۱ - اشاره مستقیم به امشاسپند آمداد.....
۱۱۴.....	۴-۲ - تحلیل و بررسی نشانه‌های غیرمستقیم امشاسپند آمداد در آثار سهروردی.....
۱۱۵.....	۴-۳ - جمع‌بندی.....
۱۱۵.....	۴-۷ - بحث و نتیجه‌گیری.....
۱۱۹.....	فصل پنجم - مقایسه شاهنامه فردوسی و آثار سهروردی از حیث نحوه بازتاب اندیشه امشاسپندان.....
۱۲۲.....	سخنی در پایان.....
۱۲۵.....	پیوست‌ها.....
۱۲۵.....	جدول شماره ۱: ویژگی‌ها و کارکردهای عمومی و اختصاصی امشاسپندان.....
۱۲۶.....	جدول شماره ۲: نشانه‌های استوار امشاسپند بهمن در شاهنامه فردوسی.....
۱۳۳.....	جدول شماره ۳: نشانه‌های گمان‌آمیز امشاسپند بهمن در شاهنامه فردوسی.....
۱۳۹.....	جدول شماره ۴: نشانه‌های استوار امشاسپند آردیبهشت در شاهنامه فردوسی.....
۱۴۵.....	جدول شماره ۵: نشانه‌های گمان‌آمیز امشاسپند آردیبهشت در شاهنامه فردوسی.....
۱۵۱.....	جدول شماره ۶: نشانه‌های استوار امشاسپند شهرپور در شاهنامه فردوسی.....
۱۵۵.....	جدول شماره ۷: نشانه‌های گمان‌آمیز امشاسپند شهرپور در شاهنامه فردوسی.....
۱۶۱.....	جدول شماره ۸: نشانه‌های استوار امشاسپند سپندارمذ در شاهنامه فردوسی.....
۱۶۴.....	جدول شماره ۹: نشانه‌های گمان‌آمیز امشاسپند سپندارمذ در شاهنامه فردوسی.....
۱۶۹.....	جدول شماره ۱۰: نشانه‌های استوار امشاسپند خرداد در شاهنامه فردوسی.....
۱۷۰.....	جدول شماره ۱۱: نشانه‌های گمان‌آمیز امشاسپند خرداد در شاهنامه فردوسی.....
۱۷۲.....	جدول شماره ۱۲: نشانه‌های استوار امشاسپند آمداد در شاهنامه فردوسی.....
۱۷۳.....	جدول شماره ۱۳: نشانه‌های گمان‌آمیز امشاسپند آمداد در شاهنامه فردوسی.....
۱۷۵.....	جدول شماره ۱۴: نشانه‌های استوار امشاسپند بهمن در آثار سهروردی.....
۱۷۶.....	جدول شماره ۱۵: نشانه‌های گمان‌آمیز امشاسپند بهمن در آثار سهروردی.....
۱۷۸.....	جدول شماره ۱۶: نشانه‌های استوار امشاسپند آردیبهشت در آثار سهروردی.....
۱۷۹.....	جدول شماره ۱۷: نشانه‌های گمان‌آمیز امشاسپند آردیبهشت در آثار سهروردی.....
۱۸۱.....	جدول شماره ۱۸: نشانه‌های استوار امشاسپند شهرپور در آثار سهروردی.....
۱۸۲.....	جدول شماره ۱۹: نشانه‌های گمان‌آمیز امشاسپند شهرپور در آثار سهروردی.....
۱۸۴.....	جدول شماره ۲۰: نشانه‌های استوار امشاسپند سپندارمذ در آثار سهروردی.....
۱۸۵.....	جدول شماره ۲۱: نشانه‌های گمان‌آمیز امشاسپند سپندارمذ در آثار سهروردی.....
۱۸۷.....	جدول شماره ۲۲: نشانه‌های استوار امشاسپند خرداد در آثار سهروردی.....
۱۸۸.....	جدول شماره ۲۳: نشانه‌های گمان‌آمیز امشاسپند خرداد در آثار سهروردی.....
۱۹۰.....	جدول شماره ۲۴: نشانه‌های استوار امشاسپند آمداد در آثار سهروردی.....
۱۹۱.....	جدول شماره ۲۵: نشانه‌های گمان‌آمیز امشاسپند آمداد در آثار سهروردی.....
۱۹۲.....	اشاره‌ها و نشانه‌های امشاسپندان در دو متن شاهنامه فردوسی و آثار سهروردی.....
۱۹۳.....	کتاب‌نامه.....
۱۹۷.....	نمایه.....

پیش گفتار

کتابی که هم‌اکنون پیش روی خواننده گرامی قرار دارد، پژوهشی است دربارهٔ اندیشهٔ امشاسپندان که از ژرف‌ترین و اساسی‌ترین بنیادهای فکری و فلسفی ایران باستان به شمار می‌رود. ویژگی این اثر که آن را از همانندانش خود جدا می‌سازد برقراری پیوند میان این اندیشهٔ ژرف باستانی با فرهنگ و ادب ایران دورهٔ اسلامی است. به عنوان سبب در آمدی به مباحث کتاب لازم می‌دانیم نکاتی چند را با خواننده گرامی در میان بگذاریم.

۱- رویکرد نویسنده در باب کاربردی گونه‌ای است که سه حوزه به ظاهر دور و ناساز فرهنگی (یعنی فلسفهٔ ایران باستان، ادبیات حماسی فارسی و حکمت اسلامی) را در پیوند با یکدیگر نگریسته و با یکدیگر هم‌نشین ساخته است. از همین رو کتاب حاضر - چه از حیث محتوا و روش و چه از لحاظ هدف و دست‌آوردها - بیشتر متناسب با خواست کارمندان اهل دانش و پژوهش به نظر می‌رسد. اما این نکته به این معنا نیست که علاقه‌مندان و دوست‌داران فرهنگ و اندیشهٔ ایران زمین هیچ بهره‌ای از داشته‌ها و یافته‌های این کتاب نمی‌توانند برد. نویسنده برای بهره بردن عموم خوانندگان و نیز به منظور ارائهٔ شفاف و روشن نتایج پژوهش، در پایان هر گفتار و پس از اتمام هر یک از موضوعات علمی و پژوهشی نتایج آن بحث را به زبانی روشن و تا حد امکان به دور از دشواری و پیچیدگی به قلم آورده است تا به ویژه مخاطبان غیر متخصص نیز لااگر بخواهند بتوانند بی‌نیاز از راهنمایان انبوه مطالبی که تنها به کار اهل تحقیق می‌آید، اصل و جوهرهٔ مباحث را دریابند و از آن بهره‌مند شوند.

۲- روش پژوهش در این کتاب روشی است که آن را «تحلیل محتوا» می‌نامیم. در این روش پژوهش در چندین موضع، به فراخی سخن گفته‌ایم. اما در اینجا به کوتاهی اشاره می‌کنیم. روش تحلیل محتوا روشی است که پیام‌های مفهومی و انتزاعی متن را نخست به نشانه‌های کمی و عددی تبدیل می‌کند و سپس اعداد و ارقام به دست آمده را مورد تحلیل قرار می‌دهد و سرانجام دست‌آوردهای تحلیل‌های کمی و آماری را به صورت نتایج مرتبط با معانی و محتوای متن مطرح می‌کند.

از آنجا که بهره بردن از روش تحلیل محتوا به معنای استفادهٔ فراوان از اعداد و ارقام و به کار گرفتن ابزار ریاضیات در فرایند پژوهش است، این امر سبب چیرگی و افزونی حال و هوای خشک و بی‌طراوت تحقیق در سراسر کتاب شده است. اما در عوض افزونی دقت علمی و نیز افزایش میزان صحت و استواری نتایج

را می‌توان پوزش‌خواه فضای نه چندان دلچسب برخی از مواضع و گفتارهای کتاب به شمار آورد.

۳- از میان مجموعه منابع دست اول که در این کتاب از آنها بهره برده‌ایم، چند منبع ارزش و اهمیتی بیشتر دارند. از آن جمله متن اوستاست که در اثر حاضر ترجمه مرحوم ابراهیم پورداود را به عنوان مرجع اصلی قرار داده‌ایم. اما در هنگام نقل مستقیم عبارات اوستایی به ویژه در نقل جملات و بندهای گاهان، از متن ترجمه جلیل دوستخواه بهره برده‌ایم. چرا که دوستخواه در برگردان و گزارش خود ترجمه پورداود را اساس و مبنا قرار داده است، اما ترجمه وی دارای این مزیت است که در عین حفظ اصل و چارچوب ترجمه پورداود از حیث لفظ و محتوا، از وضوح بیشتری برخوردار است.

در نقل ابیات شاهنامه فردوسی از نسخه چهار جلدی شاهنامه، بر اساس چاپ مسکو بهره برده‌ایم که توسط انتشارات سوره در سال ۱۳۷۷ به چاپ رسیده است. اما از آنجا که چاپ‌های متعددی از این ویرایش شاهنامه وجود دارد، تمامی ارجاعات را بر اساس شماره جلد اصلی، نام مختصر داستان و شماره بیت تنظیم کرده‌ایم. در بعضی موارد به سایر چاپ‌های شاهنامه مبتنی بر چاپ مسکو نیز بتوان به ابیات مورد نظر به آسانی دست یافت.

سراپتام در مبحث مربوط به آثار شیخ شهاب الدین سهروردی، مجموعه مصنفات سهروردی به تصحیح و کوشش نجفقی حبیب و هانری کوربن را به عنوان مرجع و منبع اصلی برگزیده‌ایم و در برخی از موارد نیز به منظور بسط و ایضاح مطالب و یا گشودن گره‌های متن به سایر ترجمه‌ها و شروح آثار سهروردی مراجعه نموده‌ایم.

۴- در پایان بایسته است از یاری‌ها و راهنمایی‌های فاضلانه استادان گرامی و نیز همکاری و همراهی دوستان عزیزم صمیمانه قدردانی و سپاس‌گزاری نمایم.

نخست لازم می‌دانم از دوست مهربان و پژوهشگر زهینته، سرکار خانم دکتر فرزانه گشتاسب که مدیریت انتشارات فروهر را نیز به عهده دارند، به دلیل صرف زحمات بسیار و نیز زحمات فراوانی که در انتشار این اثر متقبل شدند قدردانی و سپاس‌گزاری نمایم که اگر کوشش ایشان نمی‌بود، بی‌شک کتاب حاضر با کمیت و کیفیت کنونی به خواستاران و دوست‌داران فرهنگ باستان ایران عرضه نمی‌شد.

نیز در زمینه یاری‌گری‌های علمی و محتوایی، به ویژه راهبری و راهنمایی‌های "مانه استاد دکتر نادیا مفتونی، استاد محترم گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه تهران به راستی شایسته تقدیر است. نیز نظریات استادانی همچون استاد دکتر میر جلال الدین کزازی و موبد دکتر اردشیر خورشیدیان در شکل یافتن و به نتیجه رسیدن این پژوهش نقش و جایگاهی عمده و برجسته داشته است.

امید است اثر حاضر در فزونی دانش و آگاهی ایرانیان و ایران‌دوستان درباره فرهنگ والا و نازش‌خیز نیاکان فرهیخته و فرهنگ‌سازشان تأثیری شایسته بگذارد و نقشی نیکو ایفا نماید.

مرتضی درودی جوان

۱۳۹۶/۱۰/۱